

svoje katoliške usmerjenosti oddaljil od protestantskega bukvarja (ujemata se samo v treh besedilih: **Otče naš**, **Zdrava Marija** in **Reče Gospodъ Gospodeve moemu** (Ps. 110 /109/) in se približal prvima abecedárjema iz leta 1527 in 1530. Večino natisnjenih molitev in psalmov iz Bukvarja 1629 najdemo tako v Torresanijevem kot v Kožičičevem bukvarju; poleg zgoraj naštetih treh še **Ispovem se tebi Gospodi vsim serdceṃṃ moimṃ** (Ps. 111 /110/), **Blaženṃ mužṃ boeṃ se Gospoda** (Ps. 112 /111/), **Hvalite otroci Gospoda** (Ps. 113 /112/), **Veličitṃ: duše moja Gospoda, Niné otpušcaeṃṃ raba tvoego Gospodi**, **Pomiluṃ me Bože: po veliceṃṃ milosti tvoeṃṃ** (Ps. 51 /50/), **Veruju vṃ Boga Otca vsemogučago** (Credo), **Zdrava Kraṃice mati miloserdija**, **Sudi mi Bože, i rassudi prju moju** (Ps. 43 /42/), **Ispovedam se Bogu vsemogučemu**, **Va otdanie, otrešenje, i otpuščenie vseṃṃ grehovṃ**.

Z beneško izdajo se Bukvar 1629 ujema tudi:

- v navedbi enaindvajsetih zlogovnih nizov od **Бѣ бе би бо бу бѣ бѣ** do **Шш шз шз шз шз шз шз шз** [Ša še ši šo šu šē šb], ki so v obeh knjižicah razvrščeni za običajnim azbučnim nizom (Levakovičevemu nizu "primanjkuje" zadnji grafični znak iz Kožičičevega /зз/ in Torresanijevega bukvarja /v obliki dveh zrcalnih glagolskih з [e]; znak spominja na okrogloglagolski grafem za ję [ʒ̥]/), in
- v vključitvi treh besedil: **Iz glubin vazvah kṃ tebe Gī** (Ps. 130 /129/), **Blagoslovi te: Bog in Iskoni bṃ Slovo** (Io. I/1-14), ki jih v Kožičičevem bukvarju ni.

Samo peščica besedil v Levakovičevi knjižici je dodanih povsem na novo: **Deset zapovedi Zakona**, **Anṃje Božíj, iže esi stražac moṃṃ**, **Zdravo budi Hrista tilo**, **Kervu Hristova da si zdrava**, **Gospodi pomiluṃ** (Litanije Marije Device) in **Milost tvoju, molimo Gospodi**.

Besedilom v Bukvarju 1629 sledi grafičnopoučni zaključek: seznam uporabljenih ligatur in njihove zlogovne razvezave (**Господъ иже еси стражакъ мойъ, здравъ буди христъ тило, крива христовова да си здрава, господи помилуй**). [Sledet Svezannice, i niṃṃ močṃ ili vrednostṃṃ], npr. **ѵѵ [v°] = ѵѵ [vo]**, **ѣѣ [i¹¹] = ѣѣ [ili]**, **лл [l¹¹] = лл [lju]** itn.; za njim okrajšave s pripadajočimi besednimi ustreznicami, namenjene kasnejšim uporabnikom rimskega misala (**Господъ иже еси стражакъ мойъ, здравъ буди христъ тило, крива христовова да си здрава, господи помилуй**) [Skraćenice, eže vṃ Missali niné vitiskujučim se, obrečujut se], npr. **Бѣ чти Богда** [Bṃ čti Bogb], **Где** [Gṃ] = **Где** [Gṃ] = **Где** [Gṃ] [Gospodeve], **Чку** [čku] = **Чку** [čku] [človeku] itn., in opozorilo, da bodo morebitne druge okrajšave v misalu po pričujočih pravilih lahko prepoznavne.

Med pomembnejše sestavne dele bukvarja iz 1629 sodita dve azbučni razvrstitvi:

a) *razpredelnica glagolskih, cirilskih in latinskih grafičnih ustreznic* (*Azbukiuidarium Illyricum Hieronymianum, habens Correspondentes characteres Cyrillianos, seu Seruianos, & Latinos*), kjer so glagolskim črkam in njihovim poimenovanjem v prvem/drugem stolpcu izpisane cirilske in latinske ustreznice, v zadnjem, skrajnem

Levakovičevega brevirja. /Svoje izdaje bukvarja ni natisnil "vmesni" izdajatelj Ivan Paštrič (1636 – 1708). Njegovi deli (Brevir 1688 in Misal 1706) sta samo ponovljeni izdaji Levakovičevih liturgičnih del./

1 Enaka vloga – preizkus tiskarskih spretnosti in prikaz oblikovnih značilnosti novega tiska – je bila namenjena tudi prvi izdaji **Mateja Karamana** (1700 – 1771) z naslovom **Букваръ slavenskij** [Bukvarъ slavenskij]⁴ iz leta 1739. Delo je izšlo še v treh ponatisih: leta 1753 nespremenjeno,⁵ 1763 in 1788 pa v Benetkah samo v glagolskem tisku. Sama izdaja bukvarja presega svojo prvotno namenskost, saj je obenem tudi prvo udejanjenje Karamanovih teženj po vzpostavitvi idealne – po vzhodnoslovanskih grafično-jezikovnih zakonitostih oblikovane – različice knjižnega slovanskega jezika za tiskanje hrvaških glagolskih liturgičnih knjig. Svoje trdno stališče o čistosti, starosti in izvornosti liturgičnega jezika vzhodnih Slovanov je zgradil med svojim petletnim bivanjem v Rusiji, kjer se je natančneje seznanil z njihovo bogato gramatično tradicijo cerkvene slovanščine, v katero nedvomno sodijo spis **Осьмь частii слова in slovnice АДЕΛΦΟΤΗΣ – Grammatika dobroglagolivago ellinoslovenskago jazyka, Grammatika slovenska** Lavrentija Zizanija iz leta 1596 in predvsem obširna slovnica Meletija Smotrickega **Grammatiki slavenskija pravilnoe syntagma** iz 1619. leta (Jagić I, 23–30; Derganc, 69). S svojim prijateljem in kasnejšim pomočnikom pri izdajateljskem delu **Matejem Sovičem** (začetek 18. stoletja – 1774) je rimskim vzhodnoslovanizacijskim težnjam ustvaril močno podporo, ki se je uspešno borila proti zagovornikom uporabe hrvaškega jezika v liturgičnih knjigah.

Znan je spis Dubrovčana Stjepana Rose **Annotazioni in ordine alla versione slava del Messale Romano** (spis je ostal v rokopisu in brez učinka; Cronia, 100), v katerem avtor ni kritiziral toliko vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine v Karamanovem misalu kot rabo cerkvenoslovanskega jezika v liturgičnih knjigah nasploh (Jagić I, 51). Zavzemal se je za uporabo dubrovniško-bosenskega govora v cerkvi, vanj je sam prevedel Novo zavezo, Epistole in evangelije (EJ 5, 201; Stojković, 129). Matej Karaman je odgovoril v delu **Identità della lingua litterale Slava e necessità di conservarla ne' libri liturgici** (1753). V njem je zagovarjal jezik vzhodnoslovanske redakcije, obenem pa pretresel vse probleme slovanskega bogoslužja, njegove zgodovine, pisave, jezika in besedil. Kljub pomanjkljivostim (o izvornosti

⁴ Polni naslov: **Букваръ slavenskij pismeny Veličajšagō Učitelja B. Ieronima stridonskago Napečatanъ. Vb Rimě Tipomъ Světagō Sobora o' Razmnoženija Věry. Vb lěto 1753. Izvoleniemъ Starčjsihъ.**

⁵ Opis in značilnosti bukvarja so v članku podane na podlagi analize druge izdaje bukvarja iz leta 1753 (primerek iz NUK-a v Ljubljani, sign. II 20740).

vzhodnoslovanske redakcije cerkvene slovanščine, o sv. Hieronimu kot prevajalcu Svetega pisma, o avtohtonosti hrvaške glagolice) je spis *Identità della lingua ...* najpopolnejše delo o problemih slovanske filologije pred 19. stoletjem pri Hrvatih. Spis so preučevali in navajali razni učenjaki: Assemani, Dobrovský, Šafárik, Kopitar, Rački, Jagić, Vondrák itn. (EJ 5, 201; Cronia, 101). Na podlagi Karamanovega dela je papež Benedikt XIV. leta 1754 prepovedal rabo ljudskega jezika v cerkvi in dovolil le cerkvenoslovanskega (EJ 5, 201, Jagić II, 51).

K prevladi cerkvenoslovanskega jezika vzhodnoslovanske redakcije v hrvaških glagolskih liturgičnih delih je doprinesel tudi spis Mateja Sovića *Riflessioni sull' ignoranza della lingua slava letterale in Dalmazia*, v katerem je avtor izrazil svoje prepričanje o pomanjkljivem znanju knjižnega cerkvenoslovanskega jezika med hrvaškimi glagoljaši. Cerkvenoslovanski knjižni jezik se razprostira od Jadranskega do Ledenega morja in je zapisan v svetih knjigah grškega obreda v cirilici in rimskega obreda v glagolici. Ta jezik večinoma razumejo tudi "Dalmatinci", vendar ga pravilno malokdo zna. Poleg samega Sovića naj bi knjižni jezik znali samo njegov učitelj Karaman in še dva zagovornika vzhodnoslovanske redakcije cerkvenega jezika, Dinarić in Ljubenković. Niti Levaković in Paštrić ga nista dobro poznala. Sović je nasprotoval dialektom tako v liturgičnih kot v posvetnih besedilih in je trdil, da je hrvaški jezik pokvarjen. V Dalmaciji namreč ni moč najti niti dveh, ki bi se ujemala v pravopisu in izrazih. Medtem ko je zagovarjal cirilico in glagolico, je bil strogo proti latinici, ki je, po njegovem mnenju, precej pripomogla k pokvarjenosti knjižnega jezika. Zato je z zadovoljstvom pozdravljal glagolsko-cirilski bukvar Mateja Karamana iz leta 1739 (Stojković, 128–129).

II V slovnichnem razdelku na začetku in na koncu bukvarja opazimo Levakovićevo predlogo, ki pa jo je Karaman nadgradil z različnimi dopolnitvami. Te pričajo o njegovem zavestnem sprejetju vzhodnoslovanskega grafičnojezikovnega vzorca.

III V svojem *Alphabetumu* glagolskih, cirilskih in latinskih črk na začetku bukvarja (razpredelnica je podobna Levakovićevo) je bodočim uporabnikom bukvarja predstavil zbir grafičnih znakov: Levaković se je v svoji predstavitvi izognil posebnim glagolskim znakom /Ā, ñ, é itn. (glej uvod)/, Karaman pa je, nasprotno, ustaljeno azbučno razpredelnico popolnil z novimi znaki rimskih vzhodnoslovaniziranih izdaj /npr. ǣ [ō], ǣ [ī], í [ō] (ostrivec je pomaknjen nekoliko v levo) itn./ in glagolski črkopis priredil cirilskemu (v razpredelnici glagolskih črk manjka samo znak za *ksí*, vsem ostalim cirilskim črkam je Karaman ustvaril ustreznice, npr. cir. Ѣ → glag. ǣ, cir. ѣ → glag. ǣ, cir. ѿ → glag. ǣ, cir. ѿ → glag. ǣ itn.; razmerje med glagolskimi in cirilskimi črkami je v bukvarju tako 39 : 40).

Kot cirilska fondna osnova mu je poslužil azbučni fond vzhodnoslovanskih slovnih cerkvene slovanščine, primerne glagolske vzorce pa je ponovno poiskal v Levakovićevelem tisku, tokrat sicer ne v bukvarju (in misalu), ampak v vzhodnoslovaniziranem Brevirju 1648. Skoraj vsi posebni glagolski znaki v Bukvarju

1739 in v kasnejših liturgičnih izdajah Mateja Karamana so namreč plod Levakovičevih grafičnih rešitev pri ustvarjanju značilnega vzhodnoslovanskega grafično-fonetičnega sistema v Brevirju 1648. Mednje sodijo naslednji glagolski grafemi: glag. $\bar{g}$ [y] = cir. ѣ, glag. $\bar{j}$ [j] = cir. ѣ, glag. $\bar{a}$ [õ] = cir. ѡ, glag. $\bar{h}$ [ě] = cir. $\bar{c}$, $\bar{z}$ [e] = cir. $\bar{e}$ in glag. $\bar{i}$ [í], $\bar{y}$ [í]. Karaman je na novo uvedel samo nekaj glagolskih znakov, najpomembnejša med njimi sta $\bar{g}$ za cirilski $\bar{i}$ (v razpredelnici je vključen pri poimenovanju *jote*:

glag.	lat.	cir.	lat.
IPĪꙖm̄m̄ IPĪ IPĪ ḡ ḡ	Jota J j	IṘṘṘṘ IṘṘṘṘ IṘṘṘṘ	Jota J j)

in $\bar{i}$ (nadomestek cirilskega ѣ proti v hrvaški redakciji ustaljenemu $\bar{i}$ = cir. $\bar{c}$). Ostali glagolski nadomestki so z obrobja grafičnega sistema (so le prek cirilskega črkopisa ustvarjeni ekvivalenti grških črk ψ *psi*, $\bar{m}$ *thita* in $\bar{g}$ *ižica*).

1.1.2 Glagolski azbučni red na osmi in deveti strani je bogatejši in natančnejši od Levakovičevega. Razpoznavna je njegova izvedenost iz osnovne cirilske predloge vzhodnoslovanskih slovnici (iz navajanj posameznih variant k črkam je razvidno, da je Karamanu predstavljala osnovni zglede slovnica Meletija Smotrickega in manj Lavrentija Zizanija, ki variantnih zapisov nima).

А Б В Г Д Е Ж З И К
 Л М Н О П Р С Т У Ф Х
 Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Ѱ ѱ Ѳ ѳ
 Ѹ ѹ Ѻ ѻ

Azbučni red slovnice L. Zizanija

а б в г ḡ д е ж з ḡ и к
 л м н о пр ст у ф х
 щ ч ч ш щ ѡ ѱ Ѳ ѳ
 ю ѱ ḡ ѵ м ḡ л ш ḡ ѳ ѵ Ѷ ѿ

Azbučni red slovnice M. Smotrickega

Karaman je v svoj glagolsko-cirilski bukvar vključil azbučna reda obeh pisav. Cirilska azbuka se od azbučnega niza v slovnici Smotrickega delno razlikuje: - Karaman nima variant za *g*, *e*, *ju* in ω (ohranil je varianti *u* in *ja*) in ima za razliko od Smotrickega dve varianti *jote*: $\bar{i}$ in $\bar{i}$.

А Б В Г Д Е Ж З И К
 Л М Н О П Р С Т У Ф Х
 Ц Ч Ш Щ Ъ Ы Ь Ѱ ѱ Ѳ ѳ
 Ѹ ѹ Ѻ ѻ

а б в г ḡ д е ж з и к
 л м н о пр ст у ф х
 щ ч ч ш щ ѡ ѱ Ѳ ѳ
 ю ѱ ḡ ѵ м ḡ л ш ḡ ѳ ѵ Ѷ ѿ

Azbučna reda v bukvarju Mateja Karamana

Glagolska azbuka ima 41 grafemov, cirilska 43. Pri soglasnikih ni posebnosti, v glagolski azbuki manjka (tako kot v razpredelnici) samo gr. ξ iz cirilskega niza. Večje razlike so pri samoglasnikih:

- namesto dveh cirilskih *u* ($\bar{c}$ $\bar{e}$) je samo glagolski $\bar{u}$;

ⲁⲛⲁ ⲛⲁⲛ ⲁⲛⲁ ⲁⲛⲁ ⲁⲛⲁ	ⲀⲖⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅
ⲁⲛⲁⲓ ⲛⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ	ⲀⲖⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅
ⲁⲛⲁⲓ ⲛⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ	ⲀⲖⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ itn.
ⲁⲛⲁⲓ ⲛⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ	ⲀⲖⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅
ⲁⲛⲁⲓ ⲛⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ	ⲀⲖⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅
ⲁⲛⲁⲓ ⲛⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ ⲁⲛⲁⲓ	ⲀⲖⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ ⲀⲖⲚ̅ ⲛⲛⲚ̅ itn.

11.5 Poseben razdelek je Matej Karaman namenil tudi predstavitvi glagolskega in cirilskega številčnega sistema (v obeh črkovnih številčnicah je razpoznavni znak titla nad osnovnim grafemom, npr. $\tilde{\alpha}\tilde{\beta} = 22$, $\tilde{\gamma} = 40$, $\tilde{\pi}\tilde{\psi} = 7000$ in $\tilde{\sigma} = 6$, $\tilde{\kappa}\tilde{\beta} = 22$, $\tilde{\epsilon} = 200$ itn.). Številčna sistema se razlikujeta v osnovni črkovni podstavi: prvemu je temelj izvirno ciril-metodovsko številčenje ($\tilde{\eta} = 1$, $\tilde{\rho} = 2$, $\tilde{\omega} = 3$, $\tilde{\gamma} = 4$, $\tilde{\pi} = 5$, $\tilde{\alpha} = 6$, $\tilde{\pi}\tilde{\omega} = 7$, $\tilde{\psi} = 8$, $\tilde{\theta} = 9$, $\tilde{\varphi} = 10$, $\tilde{\eta}\tilde{\varphi} = 11$, $\tilde{\rho}\tilde{\varphi} = 12$, $\tilde{\omega}\tilde{\varphi} = 13$, ... $\tilde{\alpha} = 20$, $\tilde{\eta}\tilde{\alpha} = 21$, $\tilde{\rho}\tilde{\alpha} = 22$, $\tilde{\omega}\tilde{\alpha} = 23$, ... $\tilde{\theta} = 30$, $\tilde{\gamma} = 40$, $\tilde{\pi}\tilde{\theta} = 50$ ..., $\tilde{\beta} = 100$, $\tilde{\sigma} = 200$, $\tilde{\psi} = 700$, $\tilde{\omega} = 800$, ... $\tilde{\psi} = 1000$, $\tilde{\rho}\tilde{\psi} = 2000$, $\tilde{\omega}\tilde{\psi} = 3000$ itn.), drugemu pa značilna razvrstitev grškega alfavita ($\tilde{\alpha} = 1$, $\tilde{\beta} = 2$, $\tilde{\gamma} = 3$, $\tilde{\delta} = 4$, $\tilde{\epsilon} = 5$, $\tilde{\sigma} = 6$, $\tilde{\zeta} = 7$, $\tilde{\eta} = 8$, $\tilde{\theta} = 9$, $\tilde{\iota} = 10$, $\tilde{\alpha}\tilde{\iota} = 11$, $\tilde{\beta}\tilde{\iota} = 12$, $\tilde{\gamma}\tilde{\iota} = 13$, ... $\tilde{\kappa} = 20$, $\tilde{\kappa}\tilde{\alpha} = 21$, $\tilde{\kappa}\tilde{\beta} = 22$, $\tilde{\kappa}\tilde{\gamma} = 23$, ... $\tilde{\lambda} = 30$, $\tilde{\mu} = 40$, $\tilde{\eta} = 50$, $\tilde{\alpha} = 60$, ... $\tilde{\rho} = 100$, $\tilde{\sigma} = 200$, $\tilde{\psi} = 700$, $\tilde{\omega} = 800$, $\tilde{\iota} = 900$,⁶ ... $\tilde{\alpha} = 1000$, $\tilde{\beta} = 2000$, $\tilde{\gamma} = 3000$ itn.).

1.2 Natančnemu tehničnemu prikazu grafemov, zlogovnih nizov in številčnih vrednosti sledi obsežen besedilni del na straneh od osemnajst do šestdeset. Karamanov bukvar vsebinsko ni inovativen; avtor je v molitveni del abecedarja vključil vsa besedila Levakovičevega bukvarja v popolnoma enakem zaporedju, le da si besedila vzporedno sledijo v glagolici in cirilici.

Seznam vseh besedil v obeh bukvarjih obsega šestindvajset enot:

Bukvar 1629	Bukvar 1739 (1753)
Otče našb	Otče našb
Zdrava Marija	Radujsja Marië
Blagoslovenie trapezi	Blagoslovenie trapezy
Blagoslovi te: Bog	Blagoslovi te: Bogu
Deset zapovedi Zakona	Desjatoslovie
Časti Boga edinago	Edina Boga počitaj
Reče Gospodъ ... (Ps. 110 /109/)	Reče Gospodъ ... (Ps. 110 /109/)
Ispovem se tebi ... (Ps. 111 /110/)	Ispovëmsja teбъ ... (Ps. 111 /110/)
Blaženъ mužъ ... (Ps. 112 /111/)	Blaženъ mužъ ... (Ps. 112 /111/)

⁶ V vzhodnoslovanski redakciji cerkvene slovanščine je med drugim južnoslovanskim vplivom prišlo do spremenjenega zaznamovanja številčne vrednosti 900: nekdanji cirilski Ϡ [ç] je zamenjal ц , [c], ki ustreza glagolski označitvi tega števila (Uspenski, 204).

izjemoma pa tudi nad predhodnimi soglasniki, ko zaradi neprimerne višine samoglasnika z nadvrstičnim znakom zapis polkročca nad njim ni možen (npr. **ПИСАНИЯ** [Pisañija]); veliko zgledov tega nadvrstičnega znaka najdemo v Zizanijevi slovnici, medtem ko v slovnici Smotrickega tega znaka ni (npr. Ziz. **МОА, ТЫХЪ, ДА БЫ СПАСОСА, МИЛОСТЬ, ЗАПОВЕДЬ** /ob jatu – grafično visokem samoglasniku – stoji polkrožec, enako kot pri Karamanu, nad levim soglasnikom/ itn.); v bukvarju se ta nadvrstični znak uporablja tako v glagolskem kot v cirilskem tisku (**ЦАРЯ** → **ЧНБ** [carjâ], **СВОЯ** → **ШОЯ** [svojâ], **ГРѢХЪ** → **ГРѢХЪ** [grěhъ] /s polkročcem nad desnim soglasnikom/, **ТАИНА** → **ТАИНА** [tâjnaja] itn.);

– poševice v desno ali v levo so v misalu najpogostejše nadvrstično znamenje z več funkcijami:

a) v redkih primerih jih lahko razlagamo kot ostanke označevanja naglasnih mest (**ЯШМНННПЗЯШПЗ ЯХЗЯХЗМН** [so obemanâdesja'te učenikoma], **ПШОЯМ** [tvoímъ], **ПННН** [dadě], **С** [sě], **С** [sé];

b) dosledno se uporabljajo pri oblikah osebnega (in oziralnega) zaimka za 3. osebo (g [i] akuz. sg. m., **Ю** [jù] akuz. sg. f., **Е** [è] akuz. sg. n., **Я** [íhъ] gen. pl. m., **Я** [jà] akuz. pl. m., **Я** [íhže] akuz. pl. m. itn.); enako v bukvarju: **ЕРУ** → **ЯУ** gen. sg. m., **ИМЪ** → **ЯМ** dat. pl. itn.; prevzemanje iz vzhodnoslovanskih slovníc je očitno (Ziz. **ИХЪ, ИМЪ**; Smot. 'ерò ali 'и, 'ю, 'е itn.);

c) najpogosteje je *s poševicami* v desno zaznamovana mehkost soglasnikov; sâmo zaznamovanje se v obeh osrednjih liturgiĉnih knjigah razlikuje: v misalu (in v bukvarju) postavlja Karaman poševice nad ustrezen soglasnik (npr. v bukvarju: cir. **ПЛОТЬ** : glag. **ПШЮТИ**; cir. **ВОПЬ** : glag. **ПШЮТИ** itn.); v misalu: **ШПШ** [oltařb], **ШЮТИ** [suťb], **ШЮТИ** [kroňb] itn.); v brevirju pa je zaznamovanje mehкости stalna grafiĉna znaĉilnost izglasnega polglasnika (npr. **ПЗЯ** [deně], **ЯШ** [noćb], **ШЮ** [Gďb], **ЧНБ** [Carb] itn.). Iz navedenih primerov je razvidno, da je Karaman v Misalu 1741 nadaljeval v bukvarju izoblikovano cirilsko-glagolsko razmerje **Ъ** : **Ь** → **І** : **І** (glej pogl. 1.1.1), v brevirju pa je izdajatelj poiskal drugaĉno grafiĉno rešitev: poudarjeno fonetiĉno razmerje *trdosti/mehкости soglasnikov* iz prejšnjih Karamanovih izdaj se je v tem delu grafiĉno preneslo na polglasnika **І** [b] : **І** [b], kar se je jasneje ujemalo s cirilsko predlogo. /Nemara je prav pri tej grafiĉni posebnosti Brevirja 1791 potrebno pojasniti zgodovinske okolišĉine nastanka tega liturgiĉnega dela. Brevir je za tisk, kmalu po izdaji misala, pripravil skupaj z Matejem Soviĉem že Karaman, vendar ga je Kongregacija za širjenje vere natisnila šele po smrti obeh avtorjev – 1791. Delo je v ta namen ponovno pregledal in pripravil rabski škof Ivan Petar Gociniĉ (Tandariĉ, 149), zato je izvor posameznih odstopanj od Karamanovih tiskov mogoĉe pripisati prav temu dejstvu/.

Karamanovo preoblikovanje glagolskih ĉrk po (vzhodnoslovanskih) cirilskih grafemih na Hrvaškem ni želo odobravanja, saj je umetno trgalo vezi s hrvaško glagolsko

tradicijo in je nenamerno ustvarilo osnovo za postopno odtujevanje glagolske liturgične literature od splošnejše rabe na hrvaškem področju. Karamanovo tiskarsko dejavnost je še stoletje kasneje grobo kritiziral Kopitar v predgovoru h *Glagolita Clozianus*. Po njegovem mnenju je Karaman glagolski črkopis z doslednim prilagajanjem rutenskemu črkopisu (t. j. črkopisu v vzhodnoslovanskih slovnicaх cerkvene slovanščine, V. B.) povsem popačil. Preproste glagolske črke je popacal s "čirečarami" ali "mušjimi dreki" (v mislih je imel diakritične znake – pikice, črtice, predvsem pa vejice, apostrofe in naglasna znamenja, V.B.), da je lahko podal težke norčije Rusov, ki so bile deloma povsem odveč. Za zgled je postavil prvo izdajo misala iz leta 1483 (tudi Levakovičev), kjer je zapis jasen in čist, medtem ko so Karamanovi razmiki med vrstami zapolnjeni in popacani z mušicami (Kopitar, XVI–XXVII). V svoji kritiki Karamanovih del pa Kopitar nikjer ne omenja, da so "čirečare" in "mušji dreki" že v Levakovičevi izdaji brevirja iz leta 1648 in tako niso povsem Karamanova novost.

1.3.2 Besedilnemu delu bukvarja ponovno sledi tridelni gramatični razdelek:

- glagolska razvezava ligatur (**Ⲫⲉⲣⲛⲉⲥⲏⲟⲩⲛⲉⲗⲓ Ⲇⲟⲩⲁⲛⲉⲗⲓ ⲛⲟⲩⲁⲙⲉⲗⲓ** [Ispravljenje svjazanih pismen]), npr. **Ⲙ** [e^{ze}] = **ⲚⲞⲚ ⲚⲞⲚ** [eže eže], **Ⲟ** [p^r] = **ⲞⲞ** [pr], **Ⲟ** [m^o] = **ⲞⲞ** [mo] itn.;
- glagolska pojasnila titelnih okrajšav (**Ⲇⲟⲩⲁⲛⲉⲗⲓ ⲛⲟⲩⲁⲙⲉⲗⲓ ⲛⲟⲩⲁⲙⲉⲗⲓ** [Slozi imenъ podъ titlami]), npr. **ⲚⲞⲚⲛⲉⲗⲓ** [Allia] = **ⲚⲞⲚⲛⲉⲗⲓⲚⲞⲚⲛⲉⲗⲓ** [Allilua], **ⲞⲞⲞ** [Bĝvi] = **ⲞⲞⲞⲞⲞ** [Bogovi], **Ⲟ** [Gĭb] = **ⲞⲞⲞⲞⲞⲞ** [Glagolb] itn.;
- obširna latinska razlaga glagolskih in cirilskih grafemov (**In Alphabetum Illyricum expositio**).

Zadnji gramatični razdelek je Matej Karaman oblikoval kot samostojno študijo o glasovnih vrednostih slovanskih črk. Pri vsaki je izpisana njena ustrezna glasovna vrednost v latinščini, ob mnogih pojasnitev izgovornih različic pri vzhodnih (*Rutheni, Moscovitæ*) in južnih Slovanih (*Dalmatae, Bulgari*) ter njihova primerjava z drugimi neslovanskimi jeziki. Vse izgovorne različice so podkrepljene s primeri, največkrat z latinskimi v treh pisavah ali s slovanskimi (praviloma pri značilnih slovanskih fonemih, kot so npr. *ž, dz, ć* itn.). Obrazloženi so vsi grafemi iz glagolskega niza na osmi strani, kot samostojni gesli sta navedeni še varianti dveh grafemov: ob **Ⲟ** [j] različica **Ⲟ̇** [j̇] in ob **Ⲟ** [ć] različica **Ⲟ̇** [ć̇]). Na koncu razlage so dodani še štirje grafemi: glagolski **Ⲟ̇** **Ⲟ̇**, cirilska **Ѣ, ѣ, ѣ**, posebni grafem **Ⲟ̇** ter dva interpunkcijska znaka; in **^**. Skupno je v opisu oseminštirideset gesel.

Latinska razlaga grafemov je izvirno Karamanovo delo, v katerem je dokazal svoje prefinjeno poznavanje glasovnih raznolikosti posameznih slovanskih jezikov. Predstavitev njegove grafičnofonetične študije, ki v zametkih posega tudi v oblikoslovje, je zanimiva tudi zaradi jasnih povezav z vzhodnoslovansko slovnico Meletija Smotrickega (avtoričini zaznamki so označeni z zvezdico *).

Razlaga v ilirskem črkopisu.

Ѡ & А ustreza lat. *a*: npr. Adam, **АДЪМАМ, АДАМ**.

Ѣ & Б ustreza lat. *b*: npr. bibe, **БЯБЗ, БИВЕ**.

Ѧ & В ustreza lat. *v*: npr. vivo, **ВЪВЪВЪ, ВИВО**.

Ѧ & Г ustreza lat. *gh*: npr. **ГЪБЪГЪ, ГИВАЮ**, *ghibaju*, flecto. Pri Rutenih zveni kot *h* pri Germanih: **ГОСПОДЪ**, *hospod*, Dominus.

Ѧ & Д ustreza lat. *d*: npr. dedi, **ДЪДЪДЪ, ДЕДИ**.

Ѧ & Е ustreza lat. *e*: npr. edere, **ЕДЪЕДЪ, ЕДЕРЕ**.

Ѧ & Ж zveni kot lat. *x*, ko mu sledi galski *j*: npr. **БЪЖЪ, БОЖЕ**, *Bože*, Deus.

Ѧ & З ustreza lat. *z*: npr. zelus, **ЖЪЗЪЖЪ, ЗЕЛЪС**.

Ѧ & С zveni mehkeje, kot da bi bil polovičen Ѧ & З: npr. **ЖМЪЖ, ЗМЪА**, *zmija*, *Serpens*.

Ѧ & И ustreza lat. *i*: npr. imis, **ИМЪИ, ИМИС**. Ko stoji samostojno s padajočim naglasom, zaznamuje *eum* in se takrat izgovorja kot *gi*: npr. **ЖБЪ И, ЗРИ И**, *zri gi*, *afpice eum*.

Ѧ & Т zveni mehkeje, kot da bi bil polovičen i: npr. **МЪБИ, МЪРЪ**, *mir*, mundus.

Ѧ & Ы ustreza lat. *j* za vokali, nikoli pred njimi: npr. **ЖЪ ЯЪ ЯЪ, АИ ЕИ ОИ**, *aj*, *ej*, *oj*; **ЖЪ РЪ ЖЪ, ЬИ ЮИ АИ**, *jej*, *juj*, *jaj*.

Ѧ pri Dalmatincih ustreza tako pred kot za vokali lat. *j*: npr. *jocus*, **ИРЪЖЪЖЪ**; za vokali se izgovarja kot **Ъ**.

Ѧ & К ustreza lat. *k* ali *c*, ko mu sledi *a* & *o*: npr. *Kalendas Græcas*, **ЖЪТЪЖЪЖЪЖЪЖЪ, КАЛЕНДАС ГРЕКАС**.

Ѧ & Л ustreza pred vokali **Ъ**, **Я**, **Ю** lat. *l*: npr. *lepus*, *litus*, *lyra*; **ЖЪЗЪЖЪЖЪ, ЖЪЖЪЖЪЖЪ, ЖЪЖЪЖЪ**; **ЛЕНЪС, ЛИТЪС, ЛЪРА**. Pred **Ъ**, **Ь**, **Р**, **Ж** zveni kot *l* v gli, degli, agli: npr. **ЖЪЖЪЖЪ, ЛЪТО**, *ljeto*, *æstas*; **ЖЪЖЪЖЪЖЪЖЪ, КАЛЪТА**, *Kljatva*, *juramentum*. Pred **Ѡ**, **ѡ**, **Ѣ**, **Ѥ**, **Ѧ** zveni zelo trdo: npr. **МЪТЪЖЪЖЪ, МЪТЪЖЪЖЪ, МЪТЪЖЪЖЪ, МЪТЪЖЪЖЪ**; **МАЛЬИ, МАЛА**, **МАЛО, МАЛЪ**; *malji*,* *mala*, *malo*, *malu*, *parvus*, *parva*, *parvum*, *parvo*.

*Latinska različica zapisa ne potrjuje trdega izgovora glagolskega in cirilskega primera (glag. **МЪТЪЖЪЖЪ** in cir. **МАЛЬИ** : lat. *malji*).

М & М ustreza lat. *m*: npr. memot, **МЪМЪБ, МЪМОР**.

Н & Н ustreza lat. *n*: npr. non, **НЪН, НОН**.

О & О ustreza lat. *o*: npr. onus, **ОЪОЖЪ, ОНЪС**.

Р & П ustreza lat. *p*: npr. *pereri*, **РЪРЪЗЪВЪ, ПЪПЪРИ**.

Б & Р ustreza lat. *r*: npr. *rorate*, **БЪБЪЖЪЖЪ, РЪРАТЕ**.

Ѧ & С ustreza gr. *σ*: npr. *Salmon*, **ѦТЪТЪМЪЖЪ**, **САЛМОНЪ**.

Ѧ & Т ustreza lat. *t*: npr. *tetendit*, **ѦЪЖЪЖЪЖЪЖЪЖЪ, ТЪТЕНДИТ**.

Ж & S ustreza lat. *u*: npr. unus, **ЖЪЖЪЖЪ, ШЪС**.

Ѧ & Ф ustreza lat. *f*: npr. *fefellit*, **ѦЪѦЪЖЪЖЪЖЪЖЪ, ФЕФЕЛИТ**.

Ї & Х ni samo navaden pridih, ampak tudi črka, ki označuje aspiriran glas in ustreza gr. *χ*: npr. **ЖЪЖЪЖЪЖЪ, ХРЪСТОС**, *Hristos*, *Christus*.

Ѧ & Ѧ ustreza lat. *ot*, iz katerih se tudi sestoji: npr. *ottimo*, **ѦПЪЖЪЖЪ, ѦТЪЖЪЖЪ**. Je

Ѣ & **Є**, *vjera, vera, vira, fides.*

З & **Є** na začetku besede ustreza *je*, v sredini in na koncu besede pa *e*; tedaj je razpoznavni znak množine: npr. **ЗѢВЪИ ЗѢЮТЪ**, **ЄДИНЪ ЄСТЬ**, *jeđin jeŝt, unus est*; **ЯПЧЪИ, ОТЦЕМЪ**, *Otzem, per Patrem*; **ЯПЧЪИ, ОТЦЕМЪ**, *Otzem, Patribus**. Ko stoji samostojno s padajočim naglasom, pomeni *illud*: npr. **СЪСЪПЪЯВЪ Я, СОТВОРИ Ё**, *ŝotvori je, fecit illud*.

***Є** [e] je razpoznavni znak množine tudi v vzhodnoslovanskih slovnica: Smot.

ТЪМЪ 'ОТЦЕМЪ instr. sg. m. : **ТЪМЪ 'ОТЦЕМЪ** dat. pl. m. in

ТЪМЪ ИМЕНЕМЪ dat. pl. n.

Ј & **Ю** ustreza lat. *ju*: npr. **ЈУСТЪ**, **ЮСТЪ**.

Я & **Ѡ** je odprti *o* in ločuje množinske sklone od edninskih: npr. **РЪЯВЪЯМИ**,

ПРОРОКОМЪ, *prorokom, per prophetam* : **РЪЯВЪЯМИ, ПРОРОКОМЪ**, *prophetis*.

*Ponovno najdemo zgled v vzhodnoslovanskih slovnica: Smot. **ПРОРОКОМЪ**

instr. sg. m. : **ПРОРОКОМЪ** dat. pl. m. in celo s premeno korenskega vokala, npr.

Ziz. **КОСТИ** gen. sg. f. : **КѠСТИ** nom. pl. f.

Ѣ & **Ѡ** je dvoglasnik. Ustreza lat. *ja*: npr. Troja, **ТѢЯ**, **ТРОА**. Dalmatinci ga pogosto izgovarjajo kot odprti *e*: npr. **ЈМЕ**, *ime nomen*; na koncu nekaterih glagolov, ki se končujejo s **Ѣ**: npr. **МОЛЪМО**, *molimŝe, oramus*; v zadnjih zlogih za črkami **Ѡ**, **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ**, **Ѥ**: **МЪМО**, *mrexe, retis*; **ОТЪ**, *Otze, Patres*; **МЪМО**, *vraze, medicos*; **ЈУНОСЪ**, *junoŝe, juvenes*; **НЪСЪ**, *niŝchje, inopes*; **ОБЪ**, *obchje, communes*; v odvisnih sklonih prve sklanjatve samostalnikov,* ki se končujejo praviloma na čisti **Ѣ** ter na čisti in nečisti **Ѣ**: npr. **МАРЪ**, *Marie, Mariae*; **ЗЕМЪ**, *Zemlje, terræ*; **КОЛИ**, *vije, colli*. Ruteni izgovarjajo **Ѡ** v končnih zlogih za istimi črkami kot *a*, npr. **МРЕЖА**, *mrexa*; **ОТЦА**, *otza* itn., Moskovčani pa v omenjenih sklonih namesto **Ѡ** deloma **Ѡ** deloma **Ѡ**: npr. **БОГОРОДИЦЫ МАРИИ**, *Bogorodizi Marii, Dei genitricis Mariae*.

*Enako v slovnici Meletija Smotrickega, kjer so v prvi sklanjatvi samostalniki ženskega spola (in moškega spola), tipa **ДЪВА**, **ЮНОША**, **ЛАДЪА** itn. V Zizanijevi slovnici so v prvi sklanjatvi samostalniki moškega spola na trd soglasnik, npr. **БОГЪ**.

Ѣ – to črko uporabljajo Ruteni na enak način kot Grki, Dalmatinci pa na tem mestu pišejo **Ѣ** – črki, iz katerih sestoji: npr. **ДЪВЪ**, **ДУСЪ**, *Duks, Dux*.

Ѣ & **Ѥ** ustreza *ps*. Ruteni ga uporabljajo v grških besedah, Dalmatinci pa za označevanje številčne vrednosti 700.

Ѡ & **ѡ** zveni kot gr. *θ*. Tako Ruteni kot Dalmatinci jo uporabljajo v grških besedah: npr. **ѠСОЛОГЪ**, *Theologh, Theologus*.

Ѣ & **Ѥ** ustreza *y*: npr. **ѢСОПЪ**, *yŝop, hyŝopus*.

Ѡ se v ilirskem brevirju uporablja za grški *υ*: npr. **ѠПЪВЪ**, *Pavel, Paulus*; **ѠГУСТЪ**, *August, Augustus*.

ov s je pri Rutenih ista črka: ov začinja, s nadaljuje in zaključuje besedo: npr. ovcsxkds, *usuxdu*, *judicabo*.

ra in a sta ista črka: a* začinja, ra* nadaljuje in zaključuje besedo: npr. ravelioca, *javljajusja*, *appareo*.

*Črki sta v opisu očitno zamenjani, saj sam primer izpričuje ustaljeno rabo obeh grafemov: ra na začetku, a v sredini in na koncu besede.

z je rutenski a, ali navaden m, ki sta se uporabljala namesto t. П C e so se pisale namesto b.

; - za vprašaj uporabljajo Ruteni piko z vejico.

^ - ta znak prav tako označuje množinske skloni; ostali primeri, ki jih lahko uvrstimo v pravopis, etimologijo* in skladnjo, obeležujejo v ilirski ali slovanski slovnici besede, ki napominjajo Boga.

*V vzhodnoslovanskih slovnica Lavrentija Zizanija in Meletija Smotrickega je z izrazom 'ΕΤΥΜΟΛΟΓΙΑ poimenovano oblikoslovje.

Z zadnjim razdelkom bukvarja, t. j. z latinsko razlago grafemov, je Karaman postavil temelj grafičnim rešitvam, s katerimi je karseda natančno projiciral vzhodnoslovansko cirilsko predlogo v glagolsko grafijo. To je s pridom uporabil in nadalje razvil v svojih izdajah liturgičnih knjig (v Misalu 1741, v posthumni izdaji njegovega brevirja /1791/ pa njegov naslednik Ivan Petar Gocinić).

Literatura in viri

Babič I: Vanda Babič (1997). Vzhodnoslovanizacija hrvaških glagolskih liturgičnih tekstov v 17. in 18. stoletju in oblikovanje značilnih grafičnih sistemov Levakovičevih izdaj misala in brevirja. SLOVO 47. Zagreb. V tisku.

Babič II: Vanda Babič (1986). Hrvatskoglagoljske tiskane početnice iz 1527., 1530. i 1561. godine. Diplomaska naloga. Ljubljana.

Babič III: Vanda Babič (1996). Vpliv vzhodne cerkvene slovanščine na hrvaške glagolske tekste iz 17. in 18. stoletja. Doktorska disertacija. Ljubljana.

Cronia: Arturo Cronia (1954). »Glagolitica vaticana« v Karamanovih »Considerazioni sul' Identità della lingua litterale slava« iz leta 1753. Slavistična revija, letnik 5-7. Ljubljana, str. 99-108.

Derganc: Aleksandra Derganc (1986). Prve cerkvenoslovanske in Bohoričeva slovnica. Slavistična revija, letnik 34, št. 1. Ljubljana, str. 67-76.

EJ: Enciklopedija Jugoslavije 5 (1962). Zagreb.

Hamm: Josip Hamm (1971). Ruska redakcija u glagoljskim spomenicima. Slovo 21. Zagreb, str. 213-222.

Jagić I: Vatroslav Jagić (1910). Энциклопедія славянскої філології. Санктпетербург.

Jagić II: Vatroslav Jagić (1913). Hrvatska glagolska književnost. V: Branko Vodnik, Povijest hrvatske književnosti, knj. 1. Zagreb, str. 9-64.

- Jembrih: Alojz Jembrih (1980). Najstarije hrvatske početnice. Istra 3–4. Pula.
- Karaman: Matej Karaman (1753). Bukvar6 slavenskij. Rim.
- Misal 1741: Matej Karaman (1741). Missale romanum slavonico idiomate. Rim.
- Brevir 1791: Matej Karaman (1791). Breviarium romanum slavonico idiomate. Rim.
- Kopitar: Jernej Kopitar (1995). Jerneja Kopitarja Glagolita Clozianus – Cločev glagolit (uredil in spremno besedo napisal Jože Toporišič, prevedel Martin Benedik). Ljubljana.
- Kukuljević: Ivan Kukuljević (1860). Bibliografija hrvatska I. str. 131.
- Levaković: Rafael Levaković (1629). Azbukividnjak slovinskij. Rim.
- Pandžić: B. Pandžić (1978). Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti. Nova e vetera 1/2. Sarajevo, str. 85–112.
- Putanec: Valentin Putanec (1979). Značenje riječi psaltir »bukvar«. Slovo 29. Zagreb, str. 93–96.
- Smot.: Мелетий Смотрицкий (1979). Грамматика славѣнскихъ правилное сѣнтагма. 1619. Киѣв. Faksimilna izdaja.
- Stojković: Marijan Stojković (1930). Pokušaj uvođenja ruskoslavenske gramatike M. Smotrickoga kod Hrvata katolika. Nastavni vjesnik, knj. 38. Zagreb, str. 120–131.
- Tandarić: Josip Leonard Tandarić (1993). Dodaci Karamanovu misalu. Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost. Rasprave i prinosi. Zagreb, str. 148–151.
- Uspenski: Б. А. Успенский (1987). История русского литературного языка (XI – XVII вв.). München.
- Ziz.: Лаврентий Зизаний. (1980). Грамматика словенска. Киѣво 1596. Киѣв. Faksimilna izdaja.
- Ge. Mateji Kunstek se za svetovanje in korigiranje prevoda iz latinščine najlepše zahvaljujem.

Vanda Babič

UDK 811.163.42(091)"17/18":003.349:929 Karaman M.

SUMMARY

THE 1739 PRIMER — MATEJ KARAMAN'S INTRODUCTORY PUBLICATION AND ITS PLACE IN THE DEVELOPMENT OF A SPECIAL GLAGOLITIC GRAPHIC SYSTEM IN KARAMAN'S EDITIONS OF LITURGICAL BOOKS

At a sharp point of convergence of two graphic linguistic traditions, the Croatian Glagolitic one and the Eastern Slavonic Cyrillic one, Rome's publishing was marked by two experimental publications — the primer *Azbukividnjak slovinskij* (Rome, 1629) and *Bukvar6 slavenskij* (Rome, 1739). The two books present their respective authors' (Rafael Levaković and Matej Karaman) graphic and printing solutions to be used in their later publishing enterprises.

Levaković's primer is a forerunner of his 1631 Misal, and Kramer's book anticipates his 1741 Misal (and his 1791 Misal). While very similar in their contents, the books accept two different orthographic

traditions in designing their Glagolitic graphic and orthographic systems: for one it is the principles of Croatian (more exactly, Protestant) publishing, and for the other it is the Eastern Slavonic graphic system, which adapted the Glagolitic writing system to the Cyrillic one and thus created the basis for the development of the characteristic Eastern Slavonic phonetic orthography. The 1739 primer with its revised Glagolitic writing system (not entirely original, as most of the new graphemes had been designed and used already in Levaković's 1648 Brevir) meant a definitive and deliberate adoption of the Eastern Slavonic grammatical tradition.